

Nemesi Nikoletta

Szörnyek, javíthatatlanok, onanisták: így készült az „abnormális” individuum

Foucault, Michel. 2014. *A rendellenesek*. Ford. Berkovits Balázs. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék. 345 oldal, 3290 Ft.

Michel Foucault rendellenesekről szóló, tizenegy előadásból álló sorozata 1975. január 8. és március 19. között hangzott el a Collège de France-ban, melynek Gondolkodási rendszerek története elnevezésű katedrájára 1970-ben nevezték ki. *A rendellenesek* (*Les anormaux*) nyilvánosan előadott szövege magnófelvételeknek köszönhetően maradt fenn az utókor számára. A francia kiadás szerkesztői – a szövegűség szempontját szem előtt tartva – csekély mértékű beavatkozásokat eszközöltek: kialakították a központosítást, bekezdésekre tördelték a szöveget, elhagyták az ismétléseket, kiegészítették a félbehagyott mondatokat, kijavították a helytelen megfogalmazásokat, és feltüntették az idézetek bibliográfiai adatait. A kötetben olvasható előadások Foucault 1970-ben megkezdett elemzéseit viszik tovább a fegyelmező-normalizáló hatalom megjelenéséről, az „embertudományok” születéséről, melyek a filozófus *Felügyelet és büntetés*, valamint *A tudás akarása* című könyveinek is alapját képezték.

Recenzióban röviden bemutatom Foucault előadássorozatának főbb téziseit, majd néhány kritikai megjegyzést, kérdésfeltevést fogalmazok meg velük kapcsolatban; végezetül a magyar fordítás jellemzésére is kitérek.

A 19. században megjelenő „abnormális” egyén genealógiáját Foucault a modern nyugati társadalmakra jellemző, úgynevezett „normalizáló hatalom” megjelenésével összefüggésben tárgyalja. Alapvetése szerint a kortárs hatalomelméletek,¹ melyek túlnyomóan az elnyomás és a kizárás negatív fogalmaival írják le a hatalom működését, túlhaladott történelmi tapasztalatokra – így például a rabszolgatartó, a kaszt- vagy a feudális társadalom modelljére – épülnek. E modell emblematisztikus példája a leprások elüldözésének középkori gyakorlata, melyet a közösség megtisztítása érdekében hajtottak végre. Ezzel szemben Foucault szerint a 17. század végén és a 18. század elején az adminisztratív monarchia az ellenőrzés egy másik modelljét elevenítette fel: a pestisesek helyhez kötésének, korbekérésének praxisát, mely a kizárást karanténra, a tiszta és a tisztátalan lakosság elszeparálását pedig a beteg és a nem beteg egyének megkülönböztetésére cserélte, s mely a folyamatos megfigyelés révén a hatalom folytonos működését tette lehetővé. Foucault elemzése szerint a klasszikus kor ellenőrző-fegyelmező – s ek-

1 E tekintetben elsősorban Van Ussel és Marcuse teóriáját bírálja (54), bár egy későbbi megjegyzésében Hegelt is a vádlottak padjára ülteti (61–62).

ként a produktivitás, előállítás, létrehozás, termelés pozitív fogalmaival leírható – hatalmi mechanizmusai a társadalmi, politikai és technikai normalizációt célozták meg. A szerző „a bíróság színpadát” (42) jelöli meg a rendellenesség kontrolljára irányuló, normalizáló hatalom születési helyeként: a bírói-pszichiátriai szakértelem itt hozza létre a 18. század végének új személyiségét, a társadalomra veszélyes, kriminalitásával jellemezhető, szörnyszerű bűnözőt, aki „már bűne elkövetése előtt is hasonlított a bűnére” (36).

Így körvonalazódik a 19. század abnormális individuumának egyik alappillére, az emberi szörny kétértelműségekkel terhes, „természetellenes természetként” (113) felfogott alakja, mely az évszázadok során több változáson ment át: a középkorban a félemler-állat, a reneszánszban a kettős individualitások (például szíami ikrek), a klasszikus korban a hermafroditák alkották kitüntetett formáit. A francia forradalom táján pedig kettős arculatra tett szert („a népből származó emberevő és a vérfertőző hercegi” – 108), mely aztán nemcsak a törvényszéki pszichiátria kezdeti éveit uralta, hanem a 18. század végétől meghatározta az etnológia és a pszichoanalízis incesztusra és antropofágiára helyezett hangsúlyait is, jóllehet a 19. század végétől a nagy szörny figurája a hétköznapi, kicsiny perverz alakjában oldódott fel.

A szörny alakját *A rendellenesek* előadásai szerint ekkor szorította háttérbe a 19. századi anomáliák fontossági sorrendjében az onanista. A 18. században felbukkanó figuráját Foucault a keresztény lélekvezetés és bűnbánat gyakorlatára vezeti vissza, mely a 16. században fejlődött ki a szemináriumokban és a kollégiumokban: azokban az intézményekben, ahol az egyének közötti szexuális kapcsolatok kérdésével szemben a serdülő magányos, vágyódó testének témája került előtérbe. Ekkor köszöntött be a keresztény „hús” korszaka: azé a testé, amely érzéki sóvárgása révén önmagában is mindenféle bűn eredete, s amelyet éppen ezért el kell utasítani. A 16–17. századi bűnbánó vallomás gyakorlatában így rajzolódott ki Foucault szerint a maszturbálás mint a bevalandó szexualitás elsődleges formája, amit aztán a pszichiátria intézménye – az egyház által felkínált húst bekebelezve – a 18. században mint testi betegségek, a 19. században mint szexuális és pszichés zavarok forrását vett üldözőbe. A maszturbáció elleni kampány során felszólították a zömmel arisztokrata és polgári szülőket, hogy folyamatosan felügyeljék gyermekeiket, azok testi és mentális egészsége megőrzése végett ellenőrizték ágyneműjüket, nyúljanak be a takarójuk alá, szükség esetén bújjanak velük egy ágyba.

Deslandes a következő tanácsot adja a szülőknek: „[...] Gyanús, ha a kezei sosem lógnak ki az ágyból, és ha általában szereti a takaró alá bújtatni a fejét. Ha alighogy lefeküdt, s már látszólag mély álomba merült: [...] hirtelen lerántjuk a takarót a fiatal emberről, és kezeit [...] azon a szervén vagy annak közelében látjuk, amellyel veszélyes tevékenységét űzi.” [...] Ha szükséges, mondják az olyan orvosok, mint Deslandes, együtt kell aludni a fiatal maszturbálóval, hogy maszturbálásában megakadályozzuk, ugyanabban a szobában, esetleg ugyanabban az ágyban. (244–45)

Hogy mi ennek a funkciója? A 18. században, amikor azt kérik a családoktól, hogy gyermekeiket – azok jelenlétéről és a felettük gyakorolt szülői hatalomról lemondva – bízzák az állami oktatásra, Foucault elemzése szerint felkínálják nekik, hogy cserébe megtarthatják a gyermek szexuális teste feletti ellenőrzést. A következmény: a háznéptől lecsupaszított, szoros fizikai kötelékekre épülő kiscsalád, melyet a vérfertőzés gyanúja övez. A 19. század közepétől aztán „az incesztus témája körüli felfokozott hangulatban” (261) megjelenik a külső orvosi ellenőrzés igénye, melynek nyomán a pszichiátria immár nem az örültek kormányzásával, hanem a családi kontroll terepével fonódik össze, és a szexuális aberrációk családfájának felrajzolását tűzi ki célul.

A 19. századi rendellenesek csoportjának harmadik gyökerét, a „megjavítandó egyén” alakját Foucault éppen csak megemlíti. Pusztán annyit tudunk meg róla, hogy a normativitás alól kibúvó individuum a 17–18. században jelent meg az iskolákban, a hadseregben, a műhelyekben, a városnegyedekben, a hitközségekben, a templomokban, a rendőrségen és a családokban, ugyanis az „idomítás” modern technikáinak bevezetése egyszersmind az engedetlenek problémáját is létrehívta. A „megjavítandó egyén” paradox meghatározó vonása, hogy javíthatatlan – s mint ilyen, specifikus beavatkozást tesz szükségessé, „a fegyelmezés és a fokozott megjavítás [*sur-correction*] új technológiáját” (68).

A könyvvel kapcsolatos első kritikai megjegyzésem Foucault hatalomelméletét érinti. Mint ismeretes, a teoréta modern nyugati társadalmakkal kapcsolatos hatalomfelfogását, melyben „csak mellékes és másodrendű szerepet” (63) juttat az elnyomásnak, már számos szerző, köztük jó néhány feminista filozófus bírálta; e helyütt mindössze egy apró felvetéssel egészíteném ki a kritikák bőséges szakirodalmát. Miközben Foucault *A rendellenesek* szövegében élesen megkülönbözteti az inkvizíció elnyomó mechanizmusainak, üldözésnek és kínzásnak alávetett boszorkány alakját a vallomást tevő megszállottétól (202–3), a maszturbációellenes kampánynak alapvetően a vallomás gyakorlatához való kötődését hangsúlyozza (168–97, 248). Ezzel elbagatellizálja az onanizmus ellen folytatott „keresztes hadjárat” (253) represszív vonásait, noha maga is említ olyan jegyeket – a takaró hirtelen lerántása a fiatalemberről mint a szülőknek adott tanács (244), a maszturbáló lányokon végzett klitoriszkivágás, az onánia üldözése (251) –, melyek alapján a maszturbációval szembeni kampányt legalább részben az inkvizíció gyakorlatára is visszavezethető. Más szavakkal: az abnormális egyén genealógiájának megkonstruálása során az erőszak és az elnyomás jelentőségének lekicsinylése helyett elismerhetné, hogy a hatalom erőszakos mechanizmusai szignifikánsan fennmaradtak. Így persze kevésbé markáns képet festhetne csak a normalizáló hatalomról, és kevésbé karakteresen tudná összevetni hatalomelméletét kortársainak „túlhaladott” nézeteivel; ám elkerülhetné azt a vádat, hogy – saját hatalomelméletének kedveze – „mellékesnek” tartja például a

klitorisz kivágással járó erőszakot, ami – úgy láthatjuk – maga is az erőszak és az elnyomás egyik formája.

Második kritikai megjegyzésem az örület kezelésének foucault-i bemutatására vonatkozik: a szerző nem tesz említést az örület kultuszának, romantizálásának modern kori jelenségeiről. Igaz, *A bolondság története* végén kitér a modern műalkotás és a bolondság kapcsolatának kérdésére: azt a megállapítást teszi, hogy a klasszicizmus kora óta „a nem-értelem hozzátartozik ahhoz, ami a modern világ számára minden műalkotás döntő vonását alkotja”.² Mindazonáltal éles szembenállást feltételez bolondság és mű között („a bolondság a mű teljes megszakadása”,³ „ahol műalkotás van, ott nincs bolondság”),⁴ míg a bolondság modern kori idealizálásáról pedig végképp nem ír. Mindez összhangban látszik állni Foucault abbéli törekvésével, hogy a klasszicizmus korát cezúrával jellemezze, és az újonnan kialakuló normalizáló hatalom effektusaival magyarázza a deviáns individuumok – köztük az „elborult elméjű” művészek – ki-termelődését és megszorodását. Mégis érdemes lenne megvizsgálni, hogy például a romantikusok zseni- és örületkultusza – többek közt Lord Byron önpatologizálása, Macaulay örület és költészet szoros kapcsolatáról vallott nézetei, Hölderlin örületének Schlegel- és Arnim-féle felmagasztalása – mennyiben tekinthető a Foucault által leírt, 18. században kialakult normalizáló hatalmi effektusok produktumának, illetve mennyiben feltételezhetünk bizonyos kontinuitást, mely az ókori filozófusok (elsősorban Platón és Arisztotelész) művészetről és örületről alkotott felfogásáig is visszanyúlik. Az örült nő viktoriánus korabeli prototípusa, a szerelmi visszaütés révén kétségbeesésbe és halálba hajszolt Ophelia alakja pedig az örületkultusz nemi kódolásának kérdéseire hívhatja fel a figyelmet.⁵

Ami *A rendellenesek* fordítását illeti, mintaként az első előadás anyagát vettem össze a francia szöveggel. Berkovits Balázs – a Milestone Institute modulvezetője, aki 2013-ban, a Debreceni Egyetemen védte meg „Kritika és módszer Foucault-nál” című doktori értekezését – az előadássorozat magyarra ültetése során számos bevett szakfordítói eljárást alkalmazott. Így például a szétbontás eszközével élve egy-egy terjedelmes francia mondatot kettő, némiképp rövidebb magyar kijelentéssel adott vissza, vagy helyenként egy-egy mondaton belül strukturálta át az eredeti állítás szerkezetét – e megoldásokkal követhetőbbé tette a gondolatmenetet, ami a magyar szöveg előnyére válik. Szintén a fordítást dicséri, hogy egyes *terminus technicusok* zárójelben franciául is sze-

² Foucault 2004, 734.

³ Foucault 2004, 736.

⁴ Foucault 2004, 737.

⁵ Ezekhez lásd: Felluga 2005, 115–120; Sieburth 1984, 7; *Phaidrosz* 245a–b; Sales 2004, 706; Thomas 2004, 828–830; Authier 2018. Lord Byron és a melankolikus nagyság arisztotelészi tradíciójának feltételezhető kapcsolatához lásd Felluga 2005, 118.

repelnek a magyar kiadásban, ami átláthatóbbá teszi relációikat.⁶ Ezt persze nem lehet kivitelezni minden szakszó esetén, így a foucault-i terminológiai óhatatlanul is átesik bizonyos fordítási veszteségen vagy legalábbis átalakuláson.⁷ Itt-ott néhány problematikus szakasz is benne maradt a magyar kiadásban. Így például az *Ubu rond de cuir* „Übű-ülőpárna” formában jelenik meg a szövegben (29), jóllehet a *rond de cuir* – helyesebben *rond-de-cuir* – jelentése az adott kontextusban minden bizonnyal „bürokrata” vagy „aktakukac”, és Alfred Jarry hivatkozott drámája sem támasztja alá az „ülőpárna” értelmezést.⁸ Fordítás során óhatatlanul is becsúsznak efféle hibák: a hasonló problémáknak alapos lektorálással lehetne elejét venni a jövőben.

Bibliográfia

- Authier, Catherine. 2018. „La représentation d’Ophélie.” *Histoire par l’image* [http://www.histoire-image.org/fr/etudes/representation-ophelie] (2018.05.05.)
- Felluga, Dino Franco. 2005. *The Perversity of Poetry: Romantic Ideology and the Popular Male Poet of Genius*. Albany, NY: SUNY Press.
- Foucault, Michel. 1999. *Les anormaux: Cours au Collège de France, 1974–1975*, szerk. François Ewald – Alessandro Fontana. Párizs: Gallimard.
- Foucault, Michel. 2004. *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Ford. Sujtó László. Budapest: Atlantisz.
- Sales, Roger. 2004. „Madness.” In *Encyclopedia of the Romantic Era, 1760–1850*, szerk. Christopher John Murray. 2. kötet, 705–706. New York, London: Fitzroy Dearborn.
- Sieburth, Richard. 1984. Introduction. *Hymns and Fragments*, Friedrich Hölderlin, 3–44. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Thomas, Julia. 2004. „Ophelia 1851–1852.” In *Encyclopedia of the Romantic Era, 1760–1850*, szerk. Christopher John Murray. 2. kötet, 828–830. New York, London: Fitzroy Dearborn.

6 Így például nyomon követhetővé válik, hogy a fordító egyazon szót (*doublet*) fordította hol kettőséggnek (31), hol megkettőződésnek (32, 34), valamint hogy e fogalom összefüggésbe hozható a másnak fordított (33) *double* szóval.

7 Például az *infraction* a magyar kiadásban hol „kihágás” (31), hol „törvénysértés” (32), hol „büntetett” (32). A *pouvoir* néhol „hatalom” (28) vagy „hatalmi” (27), néhol „képesség” (22), az *effets de pouvoir* pedig olykor „hatóképesség” (26), olykor „hatalmi effektusok” (27) formában található meg a magyar szövegben.

8 Továbbá a magyar kiadásból néhány helyütt kimaradt egy-egy kisebb szakasz, így például a 23. oldalon a 14. lábjegyzet jelző felső indexet követően két teljes mondat: „Autrement dit, on n’est pas suspect impunément. Le moindre élément de démonstration ou, en tout cas, un certain élément de démonstration suffira à entraîner un certain élément de peine.” Magyarul: „Más szavakkal, gyanúsított nem marad(t) büntetlenül. Már a legcsekélyebb bizonyíték – vagy legalábbis bizonyos mértékű bizonyíték – is elégséges (volt) ahhoz, hogy bizonyos mértékű büntetést vonjon maga után.” Előfordul az olvasás gördülékenységét megakasztó kihagyás is, például „fejezte” a „fejezte ki” kifejezés helyett (26).